

ER-RİSÂLETÜ'L-KÜBRÂ Fİ'L-MANTIK*

Seyid Şerif Cürcânî

Çev. Muhammet Nasih ECE**

[Giriş]¹

Bismillahirrahmanirrahim,

Şükür ve hamd etmeden önce, apaçık mantığın yetmediği ve hiçbir tebliğ edicinin övgüsü, onun yüceliğinin ve şerefının hakikatine ulaşamadığı Allah'a hamd olsun. Salât sevgili kulu Muhammed'e, onun ailesine ve ashabına olsun.

Mantığa dair bu risâle, Seyid Şerif olarak bilinen (muhakkik, müdakkik, ilimde derya, kâmil, mükemmel, müneffis ve seyit olan) Ebu'l- Berekât'ın değerli oğlu için yazmış olduğu bir risâledir. Allah, onu lütfuyla şereflendirsin.

Birçok güzel kaideyi ve yüce ilmi menfaatleri ihtiva eden bu risâle, Farsça olarak yazılmıştır. Ben de Arap dilinin açıklığı, kolaylığı ve güzelliği nedeniyle aziz evladım için, Farsçadan Arapçaya çevirdim. Bunu yaparken ona hiçbir şey katmadan ve ondan hiçbir şey eksiltmeden, Seyid Şerif'in yazdıklarına bağlı kalarak bu risâleyi yazıyorum. Çünkü Seyid Şerif, ilimlerin tahkikinde ve beyanın izahında ender konuma sahip bir kişidir.

* Bu çalışmada tarafımızdan yapılan "Cürcânî'nin er-Risâletü'l-Kübrâ Fî'l-Mantık Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme" isimli yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır. Çevirisini sunduğumuz bu risâle, Seyyid Şerif Cürcânî (740-816/1340-1413) tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Daha sonra oğlu Nureddin Muhammed b. Ali el-Cürcânî (ö. 838/1434) tarafından da Arapça'ya tercüme edilmiştir. Türkçe tercümesi çok sayıda Arapça çeviriler içerisinden, Süleymaniye Kütüphanesi H. Hüsnü Paşa bölümü 001251 numarada kayıtlı, Reisu'l-Küttap bölümü 0001207 numarada kayıtlı ve Fatih bölümü 003315 numarada kayıtlı bulunan nüshalardan yapılmıştır. Bu tercihin sebebi H. Hüsnü Paşa ve Reisu'l-Küttap nüshaların en eski nüshalar olması, Fatih nüshasının ise en okunaklı nüsha olmasıdır. Bu nüshalardan H. Hüsnü Paşa nüshası asıl nüsha olarak seçilmiştir.

er-Risâletü'l-Kübrâ fî'l-Mantık'ın Arapça mütercimi, eseri Arapça'ya tercüme ederken Farsça hangi nüsha veya nüshaları örnek aldığı noktasında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ulaşabildiğimiz tarihi belli Farsça nüshaların tamamı Arapça tercüme nüshalardan sonra istinsah edilmiştir.

Türkçe çevirisinde, bugün Türkçe mantık biliminde yer alan terimlerin kullanılmasına özen gösterilmiştir. Bu terimler yazılırken müellifin kullandığı orijinal ifadelerin tamamı parantez içinde verilmiştir. Tercümede anlatılmak istenen ibarelerin daha iyi anlaşılması için bazı yerlerde, olduğu gibi değil de, müellifin zımnen ifadesi mahiyetinde köşeli parantezlerle genişletilmeye çalışılmıştır. Müellif eserde konuları fasıllara ayırarak incelemektedir. Çeviri metinde bu hususun gösterilmesiyle birlikte, mantığın konuları göz önünde bulundurularak eserin tamamı konularına göre başlıklandırılmıştır. Daha iyi anlaşılması maksadıyla müellifin örneklendirmediği bazı konular da dipnotlarla örneklendirilmiştir.

**Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı, (hermesce2009@hotmail.com)

¹ Metin içinde yer alan [] işaretli kısımlar ve başlıklar mütercime aittir.

Bunu yaparken, Allah'tan bana kolaylık sağlamasını, beni başarılı kılmasını, "tasavvurât" ve "tasdikât"tan ibaret olan şerefli ilimden faydalandırmasını diliyorum.

Şunu bil ki, insanın bir idrak kuvveti vardır ki, şeylerin sûretleri tıpkı aynada resmolundukları/nakşolundukları gibi bu idrak kuvvetinde resmolunurlar. Ancak aynada sadece duyulara konu olan şeylerin sûretleri oluşurken, insanın idrak gücünde hem duyulara konu olan hem de akla konu olan şeylerin sûretleri meydana gelir.

Duyulur şeyler, beş duyardan herhangi birisiyle kavranılır. Söz konusu beş duyu görme, işitme, koklama, tatma ve dokunmadır. Akledilirlere gelince onlar beş duyunun dışında bir şeyle idrak edilirler. Zihin olarak adlandırılan bu kuvvede meydana gelen her sûret ya tasavvur ya da tasdiktir. Eğer zihinde bulunan bu sûretler, bir başka duruma nispet edilirse buna tasdik denir. Bu ya "Zeyd yazıcıdır" şeklinde olumlu, ya da "Zeyd yazıcı değildir" şeklinde olumsuz olarak gerçekleşir. Eğer [iki durum arasında] herhangi bir nispet söz konusu değilse buna da tasavvur denir. Böylece kavramak (idrak) olan ilim, tasavvur ve tasdikle sınırlıdır.

[1.] Fasıll

[Tasavvurât ve Tasdikât]

[Yukarıda anlatılanlardan] sonra bir durumun başka bir duruma olumlu veya olumsuz nispet edilmesi üç şekilde gerçekleştiğinin bilinmesi gerekir. Birincisi, bilindiği gibi yüklemli (hamlîyye) nispettir.² İkincisi, bitişik (ittisâlî) nispettir. Misal olarak, "Eğer güneş doğmuşsa, gündüz mevcuttur" veya "Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcut değildir" demen gibi. Üçüncüsü ise ayrışık (infişâlî) nispettir. Misal olarak, "Bu sayı, ya çift ya da tekdir" veya "Bu şahıs ya insan ya da canlı değildir" demen gibi.

Böylece gerek yüklemli gerek bitişik gerekse de ayrışık nispet, olumlu veya olumsuz şekilde olsun bunlara tasdik denir. Buna aynı zamanda hüküm de denir. [Bu üç durum] dışında gerçekleşen kavramaya (idrak) ise tasavvur³ denir.

² "Zeyd yazıcıdır" veya "Zeyd yazıcı değildir" gibi.

³ Tasavvur ifadesi, Türkçe mantık bilimi literatüründe tamamen oturmuş "kavram" ile karşılanmalıydı şeklinde düşünülebilir. Ancak metinde tasavvur, genellikle tasdik ile birlikte kullanılır ve tasdikin tasavvurda olduğu şekilde ve sayıca sadece bir karşılı yoktur. Bu nedenle tasdik ifadesinin olduğu gibi kullanılması en doğru tercihtir. Bu böyle iken tasavvur yerine Türkçe olan "kavram"ı kullanmak, birlikte kullanılan her iki ifadenin farklı olan dillerin tutarsızlığına yol açacaktı. Bu nedenlerle her iki ifade olduğu gibi kullanılmıştır.

Tasdik, ister olumlu ister olumsuz olsun, bir nispetin idrakinden ibaret olduğuna göre, bu tasdik için üç tasavvur gerekmektedir. Birincisi, yüklem (mensubun bih) dir. Buna mahkûmun bih de denir. İkincisi, konu (mensubun ileyh) dur. Buna mahkûmun aleyh denir. Üçüncüsü ise, [konu ile yüklem] arasında ki “bağ” tasavvurudur. Buna aynı zaman da “hükmiye” de denilmektedir. Örneğin, “*Zeyd ayaktadır*” yargısında “Zeyd”, “ayaktadır” ve bu ikisini bir birine bağlayan bağ tasavvurlarına ihtiyaç duyulur. Öyle ki, nispetin kavranması olumlu veya olumsuz gerçekleşmiş olur. Böylece her bir tasdik, konu, yüklem ve konu ile yüklemi bir birine bağlayan bağ ile gerçekleşir. Ancak bu tasavvurlar (konu, yüklem ve bağ) tahkik ehli nazarında tasdikın kısımları olarak görülmemektedir.

[2.] Fasıll

Bilmelisin ki, tasavvur, kendi arasında iki kısma ayrılır. Birincisi olan zorunlu, gerçekleşmesinde nazara ve tefekküre ihtiyaç duyulmayan tasavvurdur. Sıcaklık, soğukluk, siyahlık ve beyazlığı [bilmek] gibi. İkincisi ise, teorik (nazarî) tasavvurdur. Nazar ve istidlale dayalı tasavvur, fikri ve nazari bir akıl yürütmeye ihtiyaç duyularak gerçekleşmektedir. Ruh, melek, cin vb. [bilmek] gibi.

Tasavvurun ikiye ayrılması gibi tasdik de aynı şekilde iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi olan zorunlu tasdik, gerçekleşmesinde bir fikir ameliyesine ihtiyaç duyulmayan tasdiktir. “*Güneş aydınlatıcıdır*”, “*Ateş sıcaktır*” vb. gibi. İkincisi ise meydana gelmesinde fikrî ve nazarî bir akıl yürütmeye ihtiyaç duyulan teorik tasdiktir. “*Sani‘ (Allah) vardır*”, “*Âlem sonradan yaratılmıştır*” vb. yargılar gibi.

[3.] Fasıll

Teorik tasavvur, zorunlu tasavvurdan istifade edilerek oluşturulur. Aynı şekilde teorik tasdik de zorunlu tasdikten yararlanılarak gerçekleştirilir. Teorik tasdik, olması gerektiği şekilde, ya bilinen tasavvuratın veya bilinen tasdikatin tertibinden ibarettir. Bu da meçhul tasavvur ve tasdikata götürür. Örneğin, “canlı (hayvan)” ve “konuşan (nâtık)” kavramlarını bir araya getirdiğin zaman, “konuşan/düşünen canlı” dersin. Böylece bu iki [canlı ve konuşan] tasavvurdan, insan tasavvuru meydana gelir.

[Yukarıda söz konusu olan durum tasdik için de geçerlidir.] “*Âlem değişendir*” ve “*Her değişen sonradandır*” önermelerini bir araya getirdiğin zaman şöyle dersin:

Âlem değişendir.

Her değişen sonradandır.

O halde Ālem sonradandır.

[4.] Fasil

İnsan, düşünme yoluyla bilinenden bilinmeyi elde ettiği için öteki canlılardan farklıdır. Bu nedenle her insan, düşünmenin yöntemini, onun doğru ve yanlış olanını bilmek zorundadır. Bilinenden bilinmeye gitmenin doğru yolu da budur. Bilinen tasavvur ve tasdiklerden bilinmeyen tasavvur ve tasdiklere varmanın, teorik yöntem dışında herhangi bir yolu yoktur. Ancak, Allah nazarında kutsal nefisler [peygamberler], bunun (nazari yöntem) dışındadırlar. Bu kimseler, bilinmeyenin bilgisine ulaşmak için öncüllere (mukaddimat) ihtiyaç duymazlar.

[5.] Fasil

[Lafız-Mana İlişkisi]

Şunu bil ki, bu sanatın ehline (mantıkçılar) göre, başka bir kavrama (tasavvura) ulaşılacak şekilde tertip edilmiş kavramlara tarif ve açıklayıcı söz (kavl-i şârih) denir. Başka yargıya ulaşmaya da kanıt (hüccet) ve delil denir. Mantık bilimin esas amacı da tanım ve kanıtın bilinmesini sağlamaktır.

Şüphesiz, tanım (muarrif) ve kanıt (hüccet), lafzî (dilsel ifade) değildirler; anlamsaldırlar (me‘ânî). Örneğin, insanın tanımı, canlı ve düşünen [iki kelimenin] lafızlarından değil; manalarından hareketle yapılır. Aynı şekilde “Ālemin sonradan olması” daha önce zikredilen iki önermenin [*“Ālem değişendir”* ve *“Her değişen sonradandır”*] lafızlarından değil; manalarından hareketle gerçekleşmektedir.

Bu sanatın sahipleri (mantıkçılar) lafızlara bizzat ihtiyaç duymazlar. Bu da manaların “öğrenilmesi (istifâde)” ve “öğretilmesi (ifâde)” lafızlar aracılığıyla gerçekleştiği içindir. Buradan hareketle mantıkçı, manalara delâleti açısından lafızlarla ilgilenmek durumundadır.

[6.] Fasil

[Kavram ve Delâlet]

Delâlet, bir şeyin bilinmesi durumundan başka bir şeyin bilinmesinin hâsıl olmasıdır. Birincisine “dall” ikincisine ise “medlûl” denir. Vaz‘î ise bir şeyi bilmenin meydana gelmesiyle ikinci bir şeyin bilineceği şeklinde bir şeyi başka bir şeye has kılmaktır ki, o, delâletin sebeplerinden bir sebeptir.

Delâlet, tümevarımla üç kısma ayrılır. Birincisi olan vaz'î delâlet, kendisi içindir. Vaz'î delâlet, “Zeyd” lafzının Zeyd'e işaret etmesi gibi sözlü olabilir. Çizgi, alamet, işaret ve yol işaretlerinin (nusub) istifade için bir manaya delâlet etmesi gibi sözsüz de olabilir. İkincisi, aklın gerektirmesiyle gerçekleşen aklî delâlettir. Bu da aynı şekilde sözlü olabilir. Duvarın arkasından gelen bir sesin sesi çıkaran kişiye delâlet etmesi gibi. Sanatın, sanatçıya delâlet etmesi gibi sözsüz de olabilir. Üçüncüsü ise tabî delâlettir. Bu delâlet, “öh” “öh” seslerinin göğüs rahatsızlığına delaleti gibi sözlü olabilir. Utanmaktan kaynaklanan yüzün kızarması gibi sözsüz de olabilir.

[7.] Fasil

Delâletin kısımları arasında itibar edilen, sözlü vaz'î delâlettir. Çünkü öğrenme ve öğretme normal olarak bu yolla gerçekleşmektedir. Sözlü vaz'î delâlet de mutabakât, tazammun ve iltizâm olmak üzere üç kısma ayrılır.

Mutabakât yoluyla delâlet, lafzın mananın tamamına delâlet etmesidir. İnsan teriminin, “canlı” ve “konuşan” manalarına delâlet etmesi böyledir. Tazammun yoluyla delâlet, lafzın, mananın bir kısmına delâlet etmesidir. Çünkü bu delâlet, konusu olan mananın bir kısmına karşılık gelmektedir. İnsan teriminin ya “canlı” ya da “konuşan” manasına delâleti bu şekildedir. İltizâm yoluyla delâlet ise lafzın konusunu gerektirmesi açısından, dışındaki manaya delâlet etmesidir. İnsan teriminin ilim öğrenme ve yazma yeteneğine sahip olması böyledir.

[8.] Fasil

Parçaları anlaşılmadan tamamının anlaşılmayacağı gerçeğinden hareketle, soyut kavramlarda vaz'inin konusunun manasına delâlet etmesi açıktır. Aynı şekilde vaz'i, konusunun bir kısmına da delâlet eder. Ancak bu delâlet konusunun dışındakiler için sürekli olan bir delâlet değil, kendisinin dışındakilere karşılık gelen konu için zihinsel bir delâlettir. Bu nedenle zihinde konu hâsıl olduğu zaman aynı şekilde harici gereklilik meydana gelir. Eğer durum böyle gerçekleşmezse terimin, konun üzerinde sürekli bir delâleti olmaz.

Mantıkçılar için geçerli olan delâlet, sürekli olan tümel (küllî) delâlettir. Usul ve beyan âlimlerine göre ise lafzın konunun bir kısmına delâlet etmesi yeterlidir. Onlar için aklî gereklilik şart değildir. Aksine bir kısımdaki gereklilik yeterlidir.

[9.] Fasil

Lafız, kendisi için zihinsel bir gereklilik olmadan basit bir mana için konu olursa, orada tazammun ve iltizâmın delâleti olmadan sadece mutabakâtın delâleti gerçekleşir. Ancak, tazammun ve iltizâmın delâleti, mutabakâtın delâleti olmadan gerçekleşemez. Eğer basit bir mana için zihinsel gereklilik olursa tazammunun delâleti olmadan da iltizâmın delâleti gerçekleşir. Eğer lafız, bileşik (mürekkebi) bir mana için konu olur ve onun için zihinsel bir gereklilik bulunmazsa iltizâmın delâleti olmadan da tazammunun delâleti gerçekleşebilir.

[10.] Fasil**[Lafzın Çeşitleri]**

Bir lafız, konusu içinde kullanılırsa buna gerçek kavram (hakîkî lafız) denir. Eğer konunun bir parçasına veya konunun dışında kullanılırsa buna da mecaz denir. Mecaz, kendisini [gerçek kavramdan] ayıracak bir ölçüye (karine) ihtiyaç duyar. “*Aslanı hamamda gördüm*” gibi.

[11.] Fasil

Lafzın manası bir tek şeye delâlet ederse buna tekil (müfred) denir. Eğer lafzın manası birçok şeye delâlet ederse buna da ortak (müşterek) lafız denir. “Ayn” lafzı gibi. İki lafız bir manada birleşiyorsa buna “eşanlımlı (müterâdîf)” denir. “İnsan” ve “beşer” gibi. İki lafız, mana itibariyle ayrılıyorsa bu ikisine de “ayrık (mütebâyîn)” denir. “İnsan” ve “at” gibi.

[12.] Fasil

Manaya mutabakât yoluyla delalet eden lafızlar, bileşik (mürekkebi) ve basit (müfred) olmak üzere iki kısma ayrılır. Bileşik, parçaları amaçlanılan mananın parçalarına delâlet edendir. Bu amaçlanılan delâlettir. “*Taş atıcısı*” gibi. Basit ise birleşik gibi olmayandır (lafzın parçaları, mananın parçalarına delâlet etmez). Bu da dört kısma ayrılmaktadır. Birincisi, “İstifham hemzesi” gibi parçası olmayandır. İkincisi, parçaları olan, ancak, bu parçalar bir manaya delâlet etmezler. “Zeyd” teriminde olduğu gibi. Üçüncüsü, parçaları olan ve bu parçalar bir manaya delâlet ederler. Ancak bu parçalar amaçlanılan mananın parçaları değildir. Özel isim olarak kullanılan “Abdullah” kelimesi gibi. Dördüncüsü ise parçaları olan ve bu parçalar bir manaya delâlet ederler. Ancak, buradaki delâlet amaçlanılan tam bir delâlet değildir. Belirli bir insanın “konuşan canlı” olarak adlandırılması böyledir.

[13.] Fası

Müfred lafızlar, üç kısma ayrılır. Bunlar: İsim, kelime ve edattır. Eğer lafız tam bir mana ifade etmiyorsa, yani konu ve yüklem olmuyorsa mantık ilminde buna edat denir. Nahiv ilminde ise buna harf denir. Eğer, tam bir anlam ifade edip konu için uygun değilse buna kelime denir. Nahivde ise buna fiil denir. Eğer konu için uygun ise buna da isim denir.

[14.] Fası

Bileşik lafız ise, tam bileşik ve eksik bileşik olmak üzere iki kısma ayrılır. Tam bileşik, [söylenilen birleşik söz] üzerine sükûnun gerçekleşmesidir ki, konuşan, sözünü tamamladığı zaman dinleyici, yüklemün konuyu veya konunun yüklemi beklediği gibi beklemez. Tam bileşik, kendisinde doğruluk veya yanlışlık barındırıyor ise buna “haber” veya “önerme (kaziyye)” denir. Tasdikât babında itibar edilen de budur. Eğer tam birleşik, [doğruluk ve yanlışlığı] yapısında ihtiva etmiyorsa buna da “inşâî” denir. İnşâîlerde emir, nehiy ve istihâm gibi bizzat istemeye delâlet eden ile temenni, terecci, taaccüb, nidâ gibi bizzat istemeye delâlet etmeyen lafızlar arasında herhangi bir fark yoktur. Bunlara daha çok tartışmalarda itibar edilir. Eksik bileşik ise söylenilen söz üzerine sükûnun gerçekleşmemesidir. Bu da [kayıtlı ve kayıtsız olmak üzere] iki kısma ayrılır. [Birincisi olan] kayıtlı (takyidî), ikinci kısmın birinci kısma bağlı olmasıdır. Bu, “Zeyd’in kölesi” örneğinde olduğu gibi ya izafet ile olur ya da “konuşan canlı”da olduğu gibi sıfatla olur. Tasavvurât babında itibar edilen budur. [İkincisi] “kayıtsızdır (gayr-ı takyidî)”. “Evde”, “on beş” sözleri gibi.

[15.] Fası

Tekil, eksik bileşik ve inşâî olan bileşik lafızların tamamının anlamının kavranması tasavvurâtandır. Haber ve önermelerin manalarının kavranması ise tasdikâtandır. Bu, yerine uygun olduğu gibi, kavramların konusudur.

Tasdikât konusu, tasavvurât konusuna dayandığı için, tasavvurât bahsini tasdikât bahsinden önce ele alacağız.

[16.] Fası

Akılda oluşan her tasavvur, eğer bir ortaklığa engel ise, yani çokluğun iştirakinden oluşmuyorsa buna gerçek tikel (cüz-i hakîkî) denir. “Zeyd” gibi. Eğer akılda oluşan tasavvur, bir ortaklığa mani değilse buna da tümel (küllî) kavram denir. Tümel ve tikel olan her fert

tümel için görelî tikel (cüz-i izâfi) olabilir. Görelî tikelin, gerçek tikel olmasının herhangi bir sakıncası yoktur. “İnsana” nispetle “Zeyd” gibi. Görelî tikelin tümel olması da mümkündür. Ancak bu tikel, başka bir tümel için izafi olması gerekir. “Canlıya” nispetle “insan” kavramı gibi.

[17.] Fasl

[Beş Tümel]

Tümel, gerçek fertlerine nispet edildiği zaman fertlerin hakikati açısından ya tam ya parça ya da fertlerin gerçekliği dışında kalır. Eğer tümel, fertlerin hakikati açısından tam olursa buna gerçek tür denir. İnsan kavramı gibi. Çünkü insan, Zeyd, Amr, Bekr ve bunların dışındakiler için tam bir mahiyet vermektedir. Bunlardan her biri insanın gerçekliğinden ve mahiyetinden sadece somut arazlarla ayrılmaktadırlar. Tür, fertlerin mahiyeti açısından tam olursa o türün fertleri hakikatte birleşirler. Bir fert için *o nedir?* veya fertler için *onlar nelerdir?* sorusuna verilen cevapta tür, yüklem (mekûl) olur. O halde tür, *o nedir?* sorusuna cevap olarak gerçeklik bakımından birçok şeyi ifade etmek üzere söylenen tümeldir. Misal olarak, “Zeyd nedir?” veya “Zeyd, Amr ve Bekr nedir?” diye sorduğın zaman, verilen cevap “insan” olur.

Fertlerinin kısımlarının hakikatine dâhil olan tümellere özsel (zâtî) tümel denir. Özsel tümel, cins ve ayırım (fasl) olmak üzere iki kısma ayrılır.

Tümel, [bir şeyin] mahiyeti ve [o şeyin] mahiyetinin dışındakiler için tam bir ortaklığa sahipse buna cins denir. Ortaklığın tam olmasından amaçlanılan aralarındaki ortak parça değil, dışındaki ortaklıktır. “Canlı” gibi. Canlı kavramı, “insan” ile “at”ın gerçekliği arasında tam bir ortaklığa sahiptir. Çünkü insan ile at özsel olarak birçok ortaklığa sahiptir. Mesela, [her ikisinin] boyutları olması, büyüyor, hissediyor olmaları ve iradeleri ile hareket ediyor olmaları gibi. İşte “canlı” bunların toplamından ibarettir. Cins, hakikatleri farklı olan fertler için, *onlar nedir?* sorusuna cevap olan tümeldir. Örneğin, insan, at ve öküzden sorulduğu zaman canlı şeklinde cevap verilir. Çünkü soruyu soran kişi, onların arasındaki gerçek ortaklığın tamamlanmasını istemektedir ki, o da canlıdır. Sadece insan sorulduğu zaman, verilecek cevabın cins (canlı) olması doğru olmaz. Bilakis cevap “konuşan canlı” olmalıdır. Böylece cinsin, *o nedir?* sorusuna verilen cevabın hakikatleri farklı olan fertler için kullanılan tümel yüklem olduğu öğrenilmiş oldu.

Bir hakikatin, birkaç cins olması mümkündür. Bazı cinsler bazı cinslerin üstünde bulunur. Canlı böyledir. O, “insan”ın cinsidir. Canlı cinsinin üstünde “büyüyen (nâmi)” cisim vardır. Büyüyen cisim cinsinin üstünde ise “mutlak” cisim vardır. Onun üstünde ise “cevher” vardır.

[*O nedir?* sorusuna] ortakların tamamını kapsayacak şekilde cevap olan cins “yakın cins” denir. Canlı gibi. Çünkü canlı, insanın ve insanın canlıda ortak olduğu her şeyin cevabıdır. [*O nedir?* sorusuna verilen cevap] ortakların tamamına cevap olmuyorsa o cins “uzak cins” olur. Büyüyen cisim gibi. Büyüyen cisim, insanlar, bitkiler ve hayvanlar arasında ortak bir cinstir. Ancak, insan ve canlılık ortaklığı için uygun bir cevap olmaz. Ortaklıktan kaynaklanan iki cevabın kendisinde bulunan bütün cinsler, tek mertebeye uzak cinstir. Büyüyen cisim böyledir. Kendisinde üç cevabı barındıran bütün cinsler, iki mertebeye uzak cins olur. Mutlak cisim gibi. Bu duruma göre, en uzak cinslere, üstün cins (el-cinsu’l-âlî) denir. Geçen örneklerde cevher böyledir. En yakın cinslere de aşağı cins (el-cinsu sâfil) denir. Zikredilen örneklerde canlı böyledir. Üstün cins ile aşağı cins arasında bulunan cinslere orta cins (el-cinsu’l-mutavâssıt) denir. Büyüyen cisim ve mutlak cisim buna örnek verilebilir. [Yukarıda anlatılanlar] ortaklığın tam olarak gerçekleştiği bölümün açıklamalarıydı.

Ortaklığın tam olmadığı cins ise, ayırım (fasl) denir. Çünkü ayırım, bir mahiyeti bir diğer mahiyetten cevher (öz) yönünden ayırmaktadır. Konuşmanın (düşünmenin), hakikatiyle insan fertlerine has olması böyledir. Bu cüz’ün ortak olmaması bir şey değiştirmez. Eğer ayırım, bir mahiyeti diğer bütün mahiyetlerden ayırıyorsa buna yakın ayırım (fasl-ı karîb) denir. Eğer ayırım, bir mahiyeti diğer bütün mahiyetlerden ayırıyorsa, ancak tam bir ortaklığa sahip değilse buna da uzak ayırım (fasl-ı ba’id) denir. Duygulu (hassas) olmak, buna örnek verilebilir. Böylece ayırım, özünde “*o hangi şeydir?*” sorusuna verilen cevaptır. Yani ayırım, özünde bir cinstir.

Bilmelisin ki, tür için başka bir mana daha vardır. Buna “görelî (izâfi) tür” denir. O, bir mahiyet olup onunla diğer mahiyetten olan için *onlar nedir?* diye sorulunca ona cevap olan cinstir. Görelî tür, gerçek türe dönüşebilir. İnsan terimi gibi. Canlı terimi ise buna uygun düşmez. Çünkü canlı büyüyen cismin türü, büyüyen cisim, mutlak cismin türü, mutlak cisim de cevherin türüdür.

Eğer tümel, fertlerin hakikati dışında olup bu [özellik] bir tek hakikate ait olursa buna “hassa” denir. Özellik, bir mahiyeti diğer mahiyetlerden arızî olarak ayırır. Arızî olarak değişik birçok hakikat üzerine, *o hangi şeydir?* sorusuna verilen cevaptır. İnsana nispetle “gülen” böyledir.

Eğer tümel birçok hakikate ilişkin olursa buna da ilinti (araz-ı ‘amm) denir. İnsan ve diğer [hayvanlar] arasındaki ortaklıktan dolayı “yürüyen” böyledir. İlinti, arızî olarak çeşitli mahiyetler üzerine söylenen tùmeldir.

Böylece tümel, beş kısma ayrılmış oldu. Bunlar, Tür, cins, ayırım, hassa ve ilintidir.

[18.] Fasil

[Tanım ve Çeşitleri]

Tanım (muarif), dört kısma ayrılmaktadır. Birincisi, tam özsel tanımdır (hadd-ı tam). Tam tanım, [tarif edilmek istenen bir şeyin] yakın cinsi ile yakın ayırımdan yapılır. İnsanı, “*konuşan/düşünen canlı*” olarak tanımlamak böyledir. İkincisi, eksik özsel tanımdır (hadd-ı nâkıs). Eksik tanım, [bir şeyin] uzak cinsi ile yakın ayırımından yapılır. İnsanı tarif ederken “*konuşan büyüyen cisim*”, “*konuşan mutlak cisim*” veya “*konuşan cevher*” olarak tanımlamak böyledir. Üçüncüsü, tam ilintisel tanımdır (resm-ı tam). Tam ilintisel tanım, bir şeyin yakın cinsi ve hassası ile birlikte yapılan tanımdır. İnsanı “*gülen canlı*” diye tanımlamak böyledir. Dördüncüsü ise eksik ilintisel tanımdır (resm-ı nâkıs). Eksik ilintisel tanım, bir şeyin uzak cinsi ve hassası ile yapılan tanımdır. İnsanı “*gülen büyüyen cisim*”, “*gülen mutlak cisim*” veya “*gülen cevher*” diye tanımlamak gibi.

[Mantık bilginleri tanımları yukarıda geçtiği gibi dört kısma ayırırken], usul ve Arap dil âlimleri ise bu dört çeşit tanımın tamamını “hadd” olarak isimlendirirler.

[19.] Fasil

[Bir şeyi tanımlarken] tanımlarda mecaz ve eşesli (müşterek) lafızları kullanmak doğru değildir. Ancak, açık bir karine varsa mecaz ve müşterek lafızların kullanılmasında bir sakınca olmaz.

[20.] Fasil

Bilmelisin ki, insan, at vb. dış gerçekliği olan varlıkların tanımlanması ve bu varlıkların cins ve ilintilerinin birbirinden ayırt edilmesi; aynı şekilde bu varlıkların ayırım ve hassalarının ayırt edilmesi son derece zor olan düşünsel bir ameliyedir. Ancak, [dış

gerçekliği olmayan] istilâhî mefhumların tanımlanması ve bu mefhumların, cins ve ilintilerini; ayırım ve hassalarının bir birinden ayıt edilmesi zor değildir. Kelime, isim, fiil, harf ve çekimli olan mureb (murabu'l-munsarif) mefhumlar böyledir.

[21.] Fasl

[Önermeler]

Tasavvurât konusunda, nazari tasavvurâtta iki şeye ihtiyaç duyulduğunu öğrenmiştik. Bunlardan biri, tasavvurâta ulaştırıcı açıklayıcı söz ve kısımlarının açıklanmasıydı. Diğeri ise, tanımın kendisinden yapıldığı beş tùmeldi. Aynı şekilde teorik tasdikâta ulaşmak için de iki şeye ihtiyaç duyulmaktadır. Biri, tasdikâta ulaştırıcı kanıt (hucet) ve kanıtın kısımlarının izahıdır. Diğeri ise kanıtın kendisinden yapıldığı önermelerin izah edilmesidir. Öyle ise öncelikle önermeler bahsinden başlanmalıdır.

Önerme (kazıyye), bir sözü söyleyen kişi için, o sözünde doğru söyler veya yanlış söyler, demenin mümkün olduğu sözdür.

[Önermenin Unsurları]

Önerme, dört kısımdan (unsur) oluşur. Bunlar: Konu (mahkûmun aleyh), yüklem (mahkûmun bih), konu ve yüklemi bir birine bağlayan bağ (nispet) ve olumluluk-olumsuzluk bildiren hükümdür. Konu ile yüklemi bir birine bağlayan hüküm ile olumluluk-olumsuzluk ifade eden hüküm arasında fark vardır. Bu fark şüphe durumunda ortaya çıkar. Konu ile yüklem bağlandığı zaman şüphe oluşurken, olumluluk ve olumsuzluk hükmünde ise şüphe ortadan kalkar.

[Önermenin Çeşitleri]

Önermeler nispet itibarıyla üç kısma ayrılmaktadır: [Bunlar] Yüklemlili önerme, bitişik şartlı önerme ve ayrışık şartlı önermedir. Bir önermede ister olumlu ister olumsuz olsun, konu ve yüklem basit veya basit hükmünde ise bu önermeye yüklemlili önerme denir “Zeyd ayakta” veya “Zeyd ayakta değildir” gibi. Eğer konu ve yüklem basit veya basit hükmünde değilse buna da şartlı önerme denir. İster olumlu ister olumsuz olsun, eğer şartlı önermede hüküm bitişme yoluyla meydana geliyorsa bu önerme bitişik şartlı olarak isimlendirilir. Olumlu bitişik şartlı önermeye örnek olarak, “Eğer güneş doğmuşsa, gündüz vardır” demen gibi. Olumsuz bitişik şartlı önermeye ise, “Eğer güneş doğmamışsa, gece mevcuttur” demen gibi. Eğer şartlı önermede hüküm ayrışma yoluyla meydana geliyorsa

buna da ayrışık şartlı önerme denir. Olumlu ayrık şartlı önermeye örnek olarak, “*Bu sayı ya çift ya da tektir*”; olumsuz ayrık şartlı önermeye örnek ise “*Bu sayı ya çift ya da tek değildir.*” demen gibi.

[22.] Fası

Yüklemlı, bitişik şartlı ve ayrışık şartlı önermelerin olumluluk durumları açıktır. Bu önerme türlerinin olumsuzluk durumları ise ancak olumluluk durumlarıyla ilişkileri sayesinde açıklığa kavuşur.

[23.] Fası

Yüklemlı önermelerde, mahkûmun aleyhe konu, mahkûmun bihe yüklem ve konu ile yüklemi birbirine bağlayan bağ ile hükme delâlet eden lafza da rabıta denir. “*Zeyd ayaktadır*” cümlesindeki “O”,⁴ Farsçada “est (var)” lafızları ve bazı Arap lehçelerinde “esre” harekesi (Zeydin ve birrin) buna örnek verilebilir. Özetle, konu ile yüklem arasındaki bağlantıya delâlet eden her söz rabıtaadır.

Şartlı Önermelerde ise [cümleinin parçaları açısından] konuya önbitişen, yüklem de artbitişen denir.

[24.] Fası

Yüklemlı önermelerde konu, gerçek tikel ise bu önermeye tekil (mahsuse) önerme denir. “*Zeyd ayaktadır*” veya “*Zeyd ayakta değildir*” gibi. Eğer önermedeki konu tümel olup, fertlerin niceliği belirtilmemişse buna niceliği belirsiz (mühmele) önerme denir. “*İnsan kâtipdir*” veya “*İnsan kâtip değildir*” gibi. Eğer önermede konu, nicelik açısından belirtilmişse buna da niceliği belirli (mahsura) önerme denir. Niceliği belirli önerme, tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olmak üzere dört kısma ayrılır.

[25.] Fası

İlimlerde tekil önermelere itibar edilmez. Niceliği belirsiz önermeler ise niceliği belirli önermelerin tikel kısmı içinde mütalaa edilir. İlimlerde asıl itibar edilen ise niceliği belirli dört önermedir.

[26.] Fası

Bir önermede olumsuzluk harfi (lâ), yüklem bir parçası ise buna ma‘dule önerme

⁴ “*O Zeyd ayaktadır*” Arapçada Zeyd sözünde gizli olan “huve” lafzı.

denir. “*Zeyd kâtip olmayandır*” gibi. Eğer olumsuzluk harfi yüklem bir parçası değilse buna da muhassala önerme denir. “*Zeyd kâtip değildir*” gibi.

[27.] Fası

[Önermelerde Modalite]

Yüklem konuya nispeti, olumlu veya olumsuz olsun zorunlu olması mümkündür. Yani yüklem ile konunun ayrılması mümkün olmayan bu tür önermelere zorunlu önerme denir. Zorunlu olarak “*Bütün insanlar canlıdır*” aynı zorunlulukla “*Hiçbir insan taş değildir*” önermeleri gibi.

[Yüklem konuya nispeti açısından bir önermenin], gerek olumluluk gerekse de olumsuzluk boyutunu kaldırmaya özel mümkün (mümküne-ı hasse) denir. Özel bir imkân ile “*Bütün insanlar kâtiptir*” gibi. Bu önermedeki olumluluk ve olumsuzluk anlamı ayıdır. Yani kâtipliğin insan için olup olmaması her iki açıdan da zorunlu değildir. Eğer mümkün önerme, olumlu veya olumsuz yönünden bir tek tarafa işaret ederse buna da genel mümkün (mümküne-ı amme) denir. Genel bir imkânla, “*Bütün insanlar kâtiptir*” demek gibi. Yani insan için kâtipliğin sübutu zorunlu değildir.

[Yüklem konuya nispeti açısından bir önermenin] zorunlu durumu değil de süreklilik tarafı göz önünde bulundurulursa buna devamlı önerme (kaziye-ı daim) denir. Eğer önermenin bilfiil tarafı göz önünde bulundurulursa buna da mutlak önerme denir. “*İnsan kâtiptir*” gibi.

[28.] Fası

[Önermeler Arası İlişki]

Yüklemler önermelerin döndürmesi (aks), önermenin olumluluk, olumsuzluk ve doğruluklarına karışmadan, yüklem konu, konunun yüklem yapılması şeklinde olur.

Tümel olumlu önerme, tikel olumlu olarak döndürülür.

Örnek:

Bütün insanlar canlıdır. (Doğru)

Bazı canlılar insandır. (Doğru)

Tikel olumlu bir önerme, tikel olumlu olarak döndürülür.

Örnek:

Bazı canlılar insandır. (Doğru)

Bazı insanlar canlıdır. (Doğru)

Çünkü [bu döndürmede] yüklem ile konu, konunun ve yüklem zâtında birbirini karşılamaktadır. Tümel olumlunun kendine döndürülmesi doğru değildir.

Tümel olumsuz bir önermenin döndürülmesi, zorunlu olarak tümel olumsuzdur.

Örnek:

Hiçbir insan taş değildir. (Doğru)

Hiçbir taş insan değildir. (Doğru)

Tikel olumsuz bir önerme döndürülemez.

Örnek:

Bazı canlılar insan değildir. (Doğru)

Bazı insanlar canlı değildir. (Yanlış)

[29.] Fasil

Çelişik (tenakuz) önerme, olumluluk ve olumsuzluk yönünden bir önermenin başka bir önermeyle çelişmesidir. Bu nedenle iki önermeden birinin doğru olması durumunda diğerinin yanlış olması veya birinin yanlış olması durumunda diğerinin doğru olması gerekir.

Tümel olumlu bir önermenin çelişiği, tikel olumsuz önermedir.⁵ Tümel olumsuz bir önermenin çelişiği ise tikel olumlu şekilde gerçekleşir.⁶

[30.] Fasil

Lüzûmîyye bitişik şartlı (muttasıla-ı luzûmîyye) önerme[de], [önbitişen ve artbitişenin] birleşmeleri veya birleşmemeleri zorunludur. Rastlantılı bitişik şartlı (ittifâkîyye) önerme[de] ise [önbitişen ve artbitişenin] birleşmeleri veya birleşmemeleri zorunlu değildir.

Ayrık şartlı önerme, ya hakîkîyye (hem mani'atü'l-cem hem de mani'atü'l hulûvv) olur ki, [önbitişen ve artbitişenin] hem varlıkta (cem) hem de yoklukta (hulûvv) ayrık olmalarıdır. “*Sayı ya çifttir ya da tektir*” gibi. Yani bir sayıda çiftlik ve teklilik bir araya gelmezler ve beraber de ortadan kalkmazlar. Ya “mani'atü'l-cem” olur ki [burada] [önbitişen

⁵ *Bütün insanlar ölümlüdür.*

Bazı insanlar ölümlü değildir.

⁶ *Hiçbir kuş dört ayaklı değildir.*

Bazı kuşlar dört ayaklıdır. (İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, İstanbul, 2004, s. 129)

ve artbitişenin] sadece varlıkta bir araya gelmemeleri şeklinde olur. “*Bu şey ya taştır ya da ağaçtır*” demen gibi. Taş olmak ve ağaç olmak ikisi birlikte [aynı şeyde] bir araya gelemeler, ancak ikisinin birlikte kaldırılması/olumsuzlanması mümkündür. Ya da maniatü’l huluuv olur. Bu da, [önbitişen ve artbitişenin] yoklukta bir araya gelmemeleri şeklinde olur. Misal olarak, “*Zeyd ya denizdedir ya da boğulmamıştır*”. Önbitişen ve artbitişen birlikte olumsuzlanamaz/kaldırılamaz, ancak ikisi birlikte doğrulanabilir.

[31.] Fasil

Şartlı önermelerin çelişiklik ve döndürme durumları, yüklemli önermelerde bulunan kurala göre gerçekleşir.

[32.] Fasil

[Akıl Yürütme]

[Tümdengelim, Dedüksiyon]

Delil (hüccet), üç kısma ayrılır: Birincisi olan tümdengelim (Kıyas), tümelin durumundan tikelin durumuna delil getirilmesi şeklinde olur.

Örnek:

Bütün insanlar canlıdır.

Bütün canlılar cisimdir.

O halde bütün insanlar cisimdir.

Böylece tümel olan “canlı” tikel olan “insan” a delil olarak getirmiş oldun.

[Tümevarım (İstikra-Endüksiyon)]

İkincisi olan tümevarım (İstikra), tikellerin tümel üzerine delil olarak getirilmesi şeklinde oluşur.

Misal olarak, “*bütün insanlar, kuşlar ve karada yaşayan canlılar çiğnerken, alt çenelerini kullanırlar. O halde bütün canlılar çiğnerken alt çenelerini hareket ettirirler*” demen gibi.

Böylece tikellerden yani “insanların”, “kuşların” ve “karada yaşayan hayvanların” durumundan hareketle tümel olan “canlının” durumuna delil getirmiş oldun.

[Analoji, Temsil]

Delillerin üçüncüsü ise analogidir. Analoji, bir tikelin durumundan başka bir tikelin durumuna delil getirmektir. “*Hamr haramdır*” hükmüne dayanarak; “*Nebiz haramdır*”

demen gibi. Çünkü “hamr” ve “nebiz” haramlık iletinde ortak özelliğe sahiptirler. O ortak özellik ise, her ikisinin de sarhoşluk verici olmasıdır.

[33.] Fasil

Tümevarım ve analogi, zan ifade ederken, kıyas kesinlik ifade eder. Tasdikâtın öğretiminde itibar edilen [akıl yürütme şekli de] kıyastır.

[Kıyas]

Kıyas, birkaç önermenin bir araya gelerek oluşturduğu bir sözdür ki, o önermelerin kabul edilmesi durumunda diğer bir önermenin kabul edilmesi gerekir.

Örnek:

Âlem değişendir.

Her değişen sonradandır.

O halde âlem sonradandır.

Kıyas, iki kısma ayrılır. Birincisi olan iktirânî kıyas, daha önce geçtiği gibi neticesi veya neticenin zıddı [öncüllerde] bilfiil (sûreti itibariyle) zikredilmeyendir.

Kıyasın ikinci kısmı ise istisnâî kıyas'tır. İstisnâî kıyas, neticesi veya neticenin zıddı [öncüllerde] bilfiil zikredilen kıyas türüdür.

Örnek:

Eğer bu insan ise, o canlıdır.

Lakin o insandır.

O halde o canlıdır.

[Neticenin zıddının öncüllerde zikredilmesine örnek]:

Eğer bu insan ise, o canlıdır.

Lakin o canlı değildir.

O halde o insan değildir.

[34.] Fasil

[İktirânî Kıyaslar]

İktirânî kıyas, ya yüklemli önermelerden oluşan yüklemli kıyastır ya da yüklemli değildir. Birinci kısım açık olduğu için onu ele alacağız. O da dört kısma ayrılmaktadır. Çünkü konu ile yüklem arasındaki bağ meçhul olduğu zaman orta terime ihtiyaç duyulur. Orta terim konu ile yüklem biliniş için bağ oluşturur. Böylece meçhul olan ilişki

bilinmiş olur ki buna “orta terim” denir. Matlubun konusuna “küçük terim” yükleme de “büyük terim” denildiği gibi.

Orta terim, küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olursa bu kıyasın birinci şekli olur.

Eğer tam tersi [orta terim küçük önermede konu, büyük önermede yüklem] olursa bu da kıyasın dördüncü şekli olur.

Eğer orta terim, her iki önermede (küçük ve büyük önerme) yüklem olursa kıyasın ikinci şekli olur.

Eğer orta terim, her iki önermede konu olursa bu da kıyasın üçüncü şekli olur.

[35.] Fasıll

Kıyasın birinci şeklinin [sonuç vermesinin] şartı, küçük önermenin, yani en küçük terimi kapsayan önermenin olumlu olması gerekir. Bu şekilde küçük terim orta terime dâhil olur. Aynı zamanda en büyük terimi kapsayan büyük önerme tümel olmalıdır. Bu şekilde hüküm, orta terimden küçük terime kesin olarak varmış olur.

Böylece kıyasın birinci şeklinde küçük önerme olumlu, büyük önerme de tümel olmalıdır.

Birinci şeklin dört modu (darbı) vardır:

Birinci mod: Her iki [öncül], tümel olumludur. Bu mod, tümel olumlu olarak sonuç verir.

İkinci mod: Küçük [öncül] tikel olumlu, büyük [öncül] tümel olumlu ve tikel olumlu olarak sonuç verir.

Üçüncü mod: Küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumlu olmalı ve tikel olumlu olarak sonuç verir.

Dördüncü mod: Küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz olmalı ve tikel olumsuz olarak sonuç verir.

Birinci şekil, neceliği belirli dört önerme şeklinde sonuç verir.⁷

⁷Müellif, birinci şeklin dört modunun nasıl sonuç verdiğini izah etmiş, ancak bu modlara örnekler vermemiştir. Bu modlara aşağıdaki örnekler verilebilir.

Birinci mod: *Her cisim birleşiktir.*

Her bileşik olan sonradan değildir.

O halde bütün cisimler sonradan değildir.

Kıyasın ikinci şeklinin [sonuç vermesinin] şartı, öncüllerin olumluluk ve olumsuzlukta farklı olmasıdır; yani öncüllerden birinin olumlu, diğèrinin olumsuz ve büyük önermenin de tümel olması gerekir.

İkinci şekil, birinci şekilde olduğu gibi dört moda ayrılmaktadır:

Birinci mod: Küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tümel olumsuzdur. [Bu mod, tümel olumsuz olarak sonuç verir.]

Örnek:

Her C B dir.

Hiçbir A B değildir.

O halde hiçbir C A değildir.

İkinci mod: [Birinci modun öncüllerdekinin] tersine [Bu modun küçük öncülü tümel olumsuz, büyük öncülü ise tümel olumludur. Bu mod, tümel olumsuz olarak sonuç verir.]

Örnek:

Hiçbir C B değildir.

Her A B dir.

O halde hiçbir C A değildir.

Üçüncü mod: Küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz olması gerekir. [Bu mod, tikel olumsuz olarak sonuçlanır.]

Örnek:

Bazı C'ler B dir.

Hiçbir A B değildir.

O halde bazı C'ler A değildir.

Dördüncü mod: Küçük öncül tikel olumsuz, büyük öncül ise tümel olumlu olmalıdır. [Bu mod, tikel olumsuz olarak sonuç verir.]

İkinci mod: *Bütün cisimler bileşiktir.*

Hiçbir bileşik öncesiz değildir.

O halde hiçbir cisim öncesiz değildir.

Üçüncü mod: *Bazı varlılar bileşiktir.*

Bütün bileşikler sonradan değildir.

O halde bazı varlılar sonradan değildir.

Dördüncü mod: *Bazı varlıklar bileşiktir.*

Hiçbir bileşik ezeli değildir.

O halde bazı varlılar ezeli değildir.

Örnek:

Bazı C'ler B değildir.

Her A B dir.

O halde bazı C'ler A değildir.

İkinci şeklin [bütün modları] ister tümel ister tikel olsun mutlaka olumsuz olarak sonuç verir.

Üçüncü şeklin [sonuç vermesinin] şartı, küçük önerme olumlu ve her iki önermeden birinin tümel olması gerekir. Bu şeklin altı modu vardır. Bu şeklin altı modundan üçü tikel olumlu, diğer üçü ise tikel olumsuz olarak sonuç verir.

Tikel olumlu olarak sonuç veren modlar:

Birinci mod: İki tümel olumlu önermeden meydana gelir.

Örnek:

Her B C dir.

Her B A dir.

[O halde bazı C'ler A dir.]

İkinci mod: Küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül ise tümel olumlu olması gerekir.

Örnek:

Bazı B'ler C dir.

Her B A dir.

[O halde bazı C'ler A dir]

Üçüncü mod: Küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül ise tikel olumlu olması gerekir.

Örnek:

Her B C dir.

Bazı B'ler A dir.

[O halde bazı C'ler A dir]

Bu üç mod, “*O halde bazı C'ler A dir*” şeklinde sonuçlanır.

Tikel olumsuz olarak sonuç veren modlar:

Birinci mod: Küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz olmalıdır.

Örnek:

Her B C dir.

Hiçbir B A değildir.

[O halde bazı C'ler A değildir.]

İkinci mod: Küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül ise tikel [olumsuz] olmalıdır.

Örnek:

Her B C dir.

Bazı B'ler A değildir.

[O halde bazı C'ler A değildir.]

Üçüncü mod: Bu modun küçük öncülü tikel olumlu, büyük öncülü tümel olumsuzdur.

Örnek:

Bazı B'ler C dir.

Hiçbir B A değildir.

[O halde bazı C'ler A değildir.]

[Üçüncü şeklin son] üç modu "O halde bazı C'ler A değildir" şeklinde sonuçlanır.

Kıyasın dördüncü şekline gelince, bu şeklin insan tabiatına uzak olması nedeniyle üzerinde durmayacağız.

[İstisnâî Kıyaslar]

İstisnâî kıyasa gelince, o da kendi arasında iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi bitişik şartlı kıyas, ikincisi ise ayrık şartlı kıyastır.

Bitişik şartlı kıyas, ya önbitişeni onaylanan bitişik şartlı önermeden oluşmaktadır ki, bu kıyasın sonucu, artbitişenin onaylanmasıdır.

Örnek:

Eğer bu insan ise, o canlıdır.

Fakat o insandır.

O halde o canlıdır.

Ya da, artbitişenin olumsuzlanan lüzûmî bitişik şartlı önermeden oluşmaktadır. Bu kıyasın sonucu, yukarıda geçtiği gibi önbitişenin onaylanmaması şeklinde olur.

Örnek:

Eğer bu insan ise, bu canlıdır.

Fakat o canlı değildir.

O halde o insan değildir.

Ayrışık şartlı kıyas, iki unsurdan birisi onaylanan bir hakîkî ayrışık şartlı önermeden oluşur ki, bunun sonucu diğer cüz'ün onaylanmamasıdır. Ya da hakîkî ayrışık şartlı önerme ile beraber önbitişen ve artbitişenden birinin onaylanmamasından meydana gelir. Bunun neticesi ise diğer kısmın onaylanması şeklinde olur. Dört şekilde sonuç verir:

Birinci şekle örnek:

Bu sayı ya çifttir, ya da tektir.

Fakat sayı tektir

O halde sayı çift değildir.

İkinci şekle örnek:

[Bu sayı ya çifttir, ya da tektir.]

Fakat sayı çifttir.

O halde sayı tek değildir.

Üçüncü şekle örnek:

[Bu sayı ya çifttir, ya da tektir.]

Fakat sayı tek değildir.

O halde sayı çifttir.

Dördüncü şekle örnek:

[Bu sayı ya çifttir, ya da tektir.]

Fakat sayı çift değildir.

O halde sayı tektir.

Ya ayrışık şartlı kıyas, mani'atu'l-cem ile önbitişen ve artbitişenden birinin onaylanmasından mürekkeptir. [Bu kıyas şekli] iki kısımdan birinin onaylanmaması (ref⁶) olarak sonuç verir. Bu kıyas, iki şekilde sonuç verir:

Birinci şekle örnek:

Bu cisim ya ağaçtır, ya taştır.

Fakat bu cisim ağaçtır.

O halde bu cisim taş değildir.

İkinci şekle örnek:

[Bu cisim ya ağaçtır, ya taştır.]

Fakat bu cisim taştır.

O halde bu cisim ağaç değildir.

Ya da ayrışık şartlı kıyas, mani‘atü’l huluvv ile önbitişen ve artbitişenden birinin onaylanmamasından (ref‘) mürekkeptir. Bu kıyasın sonucu ise diğer kısmın onaylanması şeklinde olur. Bu kıyas da iki şekilde sonuç verir:

Birinci şekle örnek:

Bu cisim ya ağaç olmayan, ya da taş olmayandır.

Fakat bu cisim ağaç olmayandır.

O halde bu cisim taştır.

İkinci şekle örnek:

[Bu cisim ya ağaç olmayan, ya da taş olmayandır.]

Fakat bu cisim taş olmayandır.

O halde bu cisim ağaçtır.

Böylece Seyit Şerif’in bu risâlesinin sonuna gelmiş bulunuyoruz. Allah’ın yardımıyla bu eser, Allah onu affetsin, Musa b. Mustafa’nın eliyle (h.1063/m.1653) senesinde zilkade ayının sonlarında İstanbul’da tamamlanmıştır.